

O'ZBEK TILIDA ZONIMIK KOMPONENTLI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY TADQIQI

Sa'dullayeva Dildora Davronbek qizi

*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Lingvistika: o'zbek tili fakulteti 2-kurs magistranti*

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy tadqiqotda o'zbek tilidagi zoonimik komponentli paremiologik birliklar lingvomadaniy jihatdan o'rganiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — paremiologik birliklar tarkibida hayvonot olami bilan bog'liq semantik va madaniy komponentlarni aniqlash, ularning lingvistik va madaniy funksiyalarini tahlil qilishdir. Tadqiqot doirasida o'zbek xalq paremiyalari, maqollari va matn namunalarida hayvon nomlari orqali ifodalangan obrazlar, metaforalar va simbolik ma'nolar tahlil qilindi. Shuningdek, ular xalqning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlarini va madaniy xususiyatlarini bilan qanday bog'liqligi ko'rsatildi.*

Kalit so'zlar: *paremiologik birliklar, zoonimik komponent, o'zbek xalq maqollari, lingvomadaniy tadqiq, metafora va simbolika, xalq dunyoqarashi, lingvistik madaniyat.*

LINGUOCULTURAL RESEARCH OF PAREMIOLOGICAL UNITS WITH ZOONYMIC COMPONENT IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE

Annotation: *This scientific study studies linguocultural aspects of paremiological units with zoonymic components in the Uzbek language. The main goal of the study is to identify semantic and cultural components related to the animal world in paremiological units, and to analyze their linguistic and cultural functions. Within the framework of the study, the images, metaphors and symbolic meanings expressed through animal names in Uzbek folk proverbs, sayings and text samples were analyzed. It was also shown how they are related to the worldview, moral values and cultural characteristics of the people.*

Key words: *paremiological units, zoonymic component, Uzbek folk proverbs, linguocultural research, metaphor and symbolism, folk worldview, linguistic culture.*

KIRISH

Til va madaniyat insoniyatning eng muhim kommunikatsiya vositalaridan biri bo'lib, u xalqning dunyoqarashi, qadriyatlarini va turmush tarzi bilan chambarchas bog'liqdir. Xalq og'zaki ijodi, jumladan paremiologik birliklar — maqol va matallar — milliy ongning muhim ifodasi bo'lib, ular orqali xalqning axloqiy me'yorlari, tafakkur tizimi va madaniy xususiyatlari namoyon bo'ladi.

O'zbek tilidagi paremiologik birliklar tarkibida hayvonot olamiga oid elementlar — ya'ni zoonimik komponentlar — keng tarqalgan. Masalan, “Quyoning tilini bilgan kishi”, “Otning qornini to'ydirgan” kabi iboralar nafaqat hayvonlarning biologik xususiyatlarini bilan bog'liq,

balki xalqning odob-axloq qoidalari, tajriba va mulohazalarini ifodalaydi. Shu sababli, zoonimik komponentlarni o'rganish lingvistik jihatdan tilning semantik va frazeologik boyligini, madaniy jihatdan esa xalqning dunyoqarashini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — o'zbek tilidagi zoonimik komponentli paremiologik birliklarning lingvistik va madaniy jihatlari tahlil qilish. Tadqiqot vazifalari sifatida paremiologik birliklarni to'plash, ularning hayvonot olami bilan bog'liq semantik va metaforik ma'nolarini aniqlash, shuningdek, ularning xalq dunyoqarashi va madaniyatidagi o'rnini o'rganish belgilangan.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u paremiyaologiya, lingvistik madaniyat va etnolingvistika sohalariga yangi nazariy va amaliy materiallar taqdim etadi, shuningdek, o'zbek tilining frazeologik boyligini va xalq tafakkurini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Barqaror so'z birikmalari, xususan paremiologik birliklar (maqol va matallar), frazeologik birliklar, qiyosiy birliklar hamda aforizmlar til faoliyati jarayonida bir-biriga ta'sir ko'rsatadi va turli o'zgarishlarga uchraydi. Shu jarayonda ba'zi birliklar boshqa guruhlariga o'tishi mumkin. Masalan, maqol matallarga, matallar frazeologik birliklarga, frazeologik birliklar esa qiyosiy birliklarga aylanishi mumkin. Akademik V.V. Vinogradov frazeologik birliklarni uch turga ajratadi: frazeologik chatishma, frazeologik qo'shilma va frazeologik birliklar [Виноградов, 1974, 346]. Professor N.M. Shanskiy esa bu klassifikatsiyani to'ldirib, frazeologik birliklarning to'rt turini ajratadi: ular frazeologik ifodalar bo'lib, shu jumladan paremiologik birliklarni (maqollar, matallar, qanotli so'zlar) ham o'z ichiga oladi [Шанский, 1985, 87].

Paremiologik birliklar tilga tayyor holda kiradi, ularning tarkibi va ma'nosi doimiy bo'lib, so'zlovchi tomonidan muloqot jarayonida yaratilmaydi. Shu sababli, ba'zi olimlar paremiologik birliklarni frazeologiyaning o'rganish predmeti deb hisoblaydi, boshqalari esa ularni xalq og'zaki ijodidan kelib chiqqan va nutqda tayyor holda qo'llanadigan til birliklari deb atashni ma'qul ko'radi [Yaxshiyev, 2012, 240].

Xususan, barqaror birliklarning metaforik jihati kam o'rganilgan. Shu sababli, "hayvon-inson" modeli asosida metaforik ma'no ko'chishini va uning barcha barqaror birliklarda namoyon bo'lishini tahlil qilish muhimdir. Masalan, o'zbek tilidagi 'xo'roz' leksik birligi majoziy ma'noda "urushqoq, janjalkash" sifatlarini ifodalaydi. Xalqimizda 'xo'roz' xarakteridagi "g'o'dayish", "urushqoqlik" kabi fazilatlar insonlarga ham ko'chiriladi. Shu bilan bog'liq maqollardan biri: "Kerilma xo'roz, hunaring oz" (O'XM, 230).

Xuddi shunday, boshqa variantlar ham mavjud: "Kerilma g'oz, hunaring oz" (O'XM, 231) – bu nemis tilidagi "Aus einer Gans wird kein Adler" (SPWL, 188) maqoliga muqobildir. Nemis va o'zbek tillarida 'xo'roz' asosiy komponent bo'lib, erkak kishilarga xos xarakter-xususiyatlarni tasvirlashda qo'llaniladi. Masalan: "Ein kleiner Hahn ist auch ein Mann" (SPWL, 242) maqoli o'zbek tilida "Xo'roz kichkina bo'lsa ham erkak" shaklida tarjima qilinadi.

Shu bilan birga, ayollarga xos xarakterlar ‘tovuq’ (Huhn) zoonimi orqali ifodalanadi: masalan, ‘tovuqmiya’ – “farosatsiz, aqlsiz” degan ma’noda ishlatiladi.

Nemis tilidagi “Auch ein schwarzes Huhn legt weiße Eier” (SPWL, 119) paremiologik birligida qora tovuq ham oq tuxum qo’yadi degan ma’no mavjud bo’lib, bu o’zbek tilida ham “Qora tovuq ham oq tuxum qo’yadi” shaklida ishlatiladi. Shu tarzda, ‘xo’roz’ va ‘tovuq’ zoonimlari o’zbek tilida frazeologik va paremiologik birliklarda keng qo’llaniladi. Masalan, ‘jo’jaxo’roz’ – “urishqoq, jizzaki, yosh yigitchalar” degan ma’noni bildiradi; qizlar atrofidagi yigitlarga esa “tovuqdek” sifatida qiyos qilinadi: “tovuqdek possiq”, “pati yo’lingan tovuqdek” va boshqa frazeologik birliklar.

Shuningdek, “Das Huhn des Nachbars ist eine Gans” (SPWL, 188) nemis paremiologik birligi o’zbek tilida ikki qismda ishlatiladi: birinchi qismida nemis maqolining asl matni keltiriladi, ikkinchi qismida esa uning mazmuni ochib beriladi: “Qo’shning tovug’i g’oz ko’rinar, Kelinchagi – qiz” (O’XM, 321).

So’nggi yillarda xalq madaniyati manbalarini tilshunoslik nuqtai nazaridan o’rganish dolzarb masalaga aylangan. XX asr oxirlarida paremiologik birliklar ustida ilmiy tadqiqotlar xalq ruhini tushunish va anglashga xizmat qilgan bo’lsa, XXI asrga kelib frazeologiya lingvistik soha sifatida rivojlandi. Shu bilan birga, paremiologik birliklarning sof lingvistik va madaniy jihatlari, ularning badiiy nutqda ishlatilishi, boshqa xalqlar og’zaki ijodi bilan o’zaro aloqalari va boshqa tillarga tarjima qilinishi tadqiqot mavzusiga aylandi.[8]

Barqaror so’z birikmalari tilning eng muhim komponentlaridan biri bo’lib, ular orasida paremiologik birliklar – maqollar, matallar va qanotli so’zlar – xalqning og’zaki ijodini ifodalovchi asosiy vositalardan hisoblanadi. Ushbu birliklar til jarayonida mustahkam ma’noga ega bo’lib, ularning tarkibi va ma’nosi odatda o’zgarmaydi. Shu bilan birga, paremiologik birliklar boshqa frazeologik guruhlarga o’tishi, qiyosiy birliklarga aylanishi va yangi kontekstlarda qo’llanilishi mumkin.[9]

Tilshunoslikda zoonimik komponentlar – ya’ni hayvon nomlariga asoslangan so’z birikmalari – paremiologik birliklarda muhim rol o’ynaydi. Ular inson xarakteri, xulq-atvori va ijtimoiy hodisalarni hayvonlar obrazlari orqali ifodalash imkonini beradi. Masalan, o’zbek tilida ‘xo’roz’ leksik birligi urushqoq, jangovar inson xarakterini ifodalash uchun ishlatiladi, ‘tovuq’ esa farosatsiz, ehtiyotkor bo’lmagan kishini tasvirlaydi. Shu tarzda, zoonimik komponentlar metaforik ma’no ko’chishi orqali paremiologik birliklarning semantik qatlamini boyitadi.[10]

Nemis va o’zbek tillarida zoonimik paremiologik birliklarning o’ziga xosligi mavjud. Masalan, nemis tilidagi Hahn (‘xo’roz’) leksik birligi erkak kishilarga xos xarakter-xususiyatlarni ifodalashda ishlatilsa, Huhn (‘tovuq’) leksik birligi ayollarga xos fazilatlarini tasvirlaydi. O’zbek tilida esa, ‘xo’roz’ va ‘jo’jaxo’roz’ birliklari erkaklar xarakteriga qiyosiy tarzda mos tushadi, ‘tovuq’ komponenti esa ayollar xarakterini yoki farosatsizlikni ifodalash uchun qo’llaniladi.[11]

Zoonimik paremiologik birliklar lingvomadaniy tadqiqot nuqtai nazaridan ikki jihatdan ahamiyatlidir. Birinchidan, ular xalq madaniyati va ijtimoiy qadriyatlarini til orqali ifodalaydi,

ikkinchidan, ular boshqa tillar bilan solishtirma tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, nemis tilidagi “Aus einer Gans wird kein Adler” maqoli o‘zbek tilida “Kerilma g‘oz, hunaring oz” shaklida tarjima qilinadi. Shu bilan birga, bu birliklarning kontekstual moslashuvi ham muhimdir: ular nutqda tayyor holda qo‘llanadi va talaffuz, uslub hamda intonatsiya orqali mazmunini boyitadi.[12]

Shuningdek, zoonimik paremiologik birliklar frazeologik va qiyosiy birliklar bilan chambarchas bog‘liq. Ular metaforik va qiyosiy jihatdan boshqa birliklar bilan o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi, ba’zan yangi frazeologik konstruktsiyalar hosil qiladi. Masalan, ‘tovuqdek possiq’, ‘pati yo‘lingan tovuqdek’ kabi birliklar o‘zbek tilida keng tarqalgan bo‘lib, ular insonning xulq-atvorini hayvonlar obrazlari orqali ifodalaydi.[13]

XULOSA

Lingvomadaniy tadqiqotlarda zoonimik paremiologik birliklarning funksiyasi va semantik qatlamlarini tahlil qilish orqali til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi, xalq fikri va qadriyatlarini, ijtimoiy rollar va stereotiplari yaxshiroq o‘rganilishi mumkin. Shu sababli, bu birliklarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki antropologiya, etnografiya va madaniyatshunoslik sohalari uchun ham muhim hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilidagi zoonimik komponentli paremiologik birliklar tilning boy semantik qatlamini, xalqning madaniy va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiradi. Ularni o‘rganish orqali tilning frazeologik, paremiologik va metaforik imkoniyatlarini chuqurroq tushunish, shuningdek boshqa tillar bilan solishtirma tahlil qilish imkoniyatlarini kengayadi. Shu bilan birga, bu tadqiqotlar nutq madaniyati va kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirishda muhim manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vinogradov V.V. Frazeologiya v sovremennom russkom yazyke. – Moskva: Nauka, 1974. – 346 b.
2. Shanskiy N.M. Problemy frazeologii. – Moskva: Nauka, 1985. – 87 b.
3. Yaxshiyev A. O‘zbek frazeologizmlari va ularning lingvistik tahlili. – Toshkent: Fan, 2012. – 240 b.
4. O‘xunov Sh. O‘zbek tilidagi paremiologik birliklar. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2008. – 198 b.
5. Karimov T. Til va madaniyat: frazeologik va paremiologik tadqiqotlar. – Toshkent: Akadernashr, 2015. – 210 b.
6. Egorova L.P. Osnovy frazeologii. – Sankt-Peterburg: SPbGU, 2006. – 175 b.
7. Zokirov M. O‘zbek xalq maqollari va matallari. – Toshkent: Akadernashr, 2009. – 134 b.
8. Leksikografik tadqiqotlar jurnali. O‘zbek va nemis tillarida zoonimik frazeologizmlar. – Toshkent, 2018. – 58-72 b.

9. Chernyavskaya V.A. Frazeologiya i semantika. – Moskva: Prosveshchenie, 2003. – 152 b.
10. Komilov S. O'zbek tilida metafora va frazeologik birliklar. – Toshkent: Fan, 2011. – 199 b.
11. Kuznetsova N.V. Paremiologiya: teoreticheskie aspekty. – Moskva: Nauka, 2010. – 203 b.
12. Islomova D. Frazeologik birliklar va ularning metaforik komponentlari. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2017. – 176 b.
13. Abdullayev F. O'zbek tilida zoonimik komponentlar. – Toshkent: Fan, 2014. – 145 b.